

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-1.3>

П. Б. Пилипишин, кандидат юридичних наук,
докторант кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

ІНДИВІДУАЛІСТИЧНІ ІНТЕНЦІЇ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ТОМАСА ГОББСА

У статті розкрито індивідуалістичні тенденції через філософсько-правову характеристику ідей Т. Гоббса, який заклав основи сучасного розуміння індивідуалізму через внесок у філософію права розуміння природного стану суспільства й індивіда. Виявлено, що Т. Гоббс убачає в ідеї рівності причину суперництва між людьми, а тому проголошує державу як єдиний раціональний вихід із ситуації, водночас наділяє її фактично необмеженими повноваженнями. Мислитель спирається на раціоналізм у своїх філософсько-правових поглядах, оскільки підкреслює добровільність людини під час передачі частини своїх природних прав державі. Отже, учинки людини мають бути добродійними та погоджуватись із розумом. Як уважає мислитель, щоб зрозуміти закони діяльності державного механізму, потрібно почати з вивчення елементарних важелів, тобто з окремих особистостей, людей – «атомів», які становлять цей механізм.

Доведено, що даний мислитель був індивідуалістом, оскільки він уважає, що любов до себе – головний чинник у будь-якому акті поведінки людини. Водночас свобода не повинна обмежувати свободу іншої людини, адже головне кредо мислителя «не роби іншому того, щоб не побажав, щоби було зроблено тобі». Т. Гоббс не заперечує індивідуалістичні інтенції особи на незалежність у справі вирішення своєї власної долі, тобто надає інтелектуальну автономію на незалежність рішень, що стосуються людини особисто й ухвалені автономним розумом. Тому мислитель стверджує, що ніхто не може змусити людину думати інакше, аніж так, як їй підказує її власний розум. Т. Гоббс заперечує будь-які авторитарні форми щодо індивідуального благополуччя людини. Як висновок, можна говорити про три основні природні, індивідуалістичні права людини, які випливають із філософії Т. Гоббса, а саме: право індивіда на власне життя і самозбереження, право на інтелектуальну автономію та захист приватного інтересу людини.

Ключові слова: індивідуалізм; атом; індивід; гуманізм; Просвітництво; раціоналізм; рівність; держава.

P. B. Pylypyshyn. Individualistic intentions in philosophy of law of Thomas Hobbes

There was made an attempt in the article to develop individualism through the philosophical and legal description of ideas of T. Hobbes, who has laid the foundation of modern understanding of individualism through the contribution into the philosophy of law the understanding of natural society state and of individual, in particular.

It was defined that T. Hobbes sees in the idea of equality the cause of rivalry between people, and therefore declares the state as the only reasonable way out of the situation, at that endowing it with practically unlimited powers. The thinker develops his philosophical and legal views based on rationality, as he emphasizes the voluntary nature of a human while transferring a part of their natural rights to the state. Therefore, human actions must be virtuous and be in compliance with mind. The thinker considers that to understand the laws of the state mechanism activity, it is necessary to begin with the study of elementary tools, namely, of individuals (people – “atoms”) which compose this mechanism.

It was proved that the given thinker should be considered an individualist, as he considered that self-love – was the major factor in any act of human behavior. At the same time, freedom should not limit the liberty of another person, since the main credo of a thinker is “do not do to others what you do not want to be done to you”. T. Hobbes does not deny individualist intentions of a person for independence in determination of his own destiny, hence, he provides intellectual autonomy in independence of decisions related to a human personally and are made by the autonomous mind. Therefore, the thinker claims that no one can make a person think differently than his own mind tells him. T. Hobbes denies any authoritarian forms regarding individual welfare. As the conclusion, we can talk about three main natural, individualist human rights deriving from the philosophy of T. Hobbes, namely: right of an individual to his own life and self-preservation, right to intellectual autonomy and protection of human private interests.

Key words: individualism; atom; individual; humanism; Enlightenment; rationalism; equality; state.

Постановка проблеми. Просвітництво стало своєрідним фіналом науково-пізнавального гуманізму Нового часу. Доба Просвітництва характеризується переходом від теоретичних роздумів про особистість та її місце в суспільстві до практичних дій, які полягають у нормативному закріпленні природних прав людини. Беззаперечно, така позитивна зміна вплинула і на природне право, яке стало оцінюватись на предмет справедливості та можливості справді забезпечити рівність та свободу для суспільства. Такі позитивні філософсько-правові зміни не могли б відбуватися без участі таких відомих просвітників, як: Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, П. Монтеск'є та інші. Саме ці мислителі закладають основи сучасного розуміння індивідуалізму через їхній внесок у розвиток прав людини та їх розуміння. Одним із перших просвітників був Т. Гоббс, у філософії якого відбилися механістичні тенденції природознавства того часу.

© П. Б. Пилипишин, 2021

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Просвітництво як період, якому притаманні індивідуалістичні погляди, цікавило багатьох науковців, зокрема: О.М. Корх, М.Ю. Неврозова, Є.Н. Петрову, Ф.А. Станжевського, Є.В. Суконкіну, Є.І. Чеботарьову, В.П. Шаповалова, З.В. Шевченка й інших. Проте їхній науковий аналіз не стосувався розкриття філософсько-правових ідей Т. Гоббса, у філософії якого відбилися індивідуалістичні тенденції цього часу.

Мета статті полягає в розкритті індивідуалізму Просвітництва через філософсько-правові ідеї Т. Гоббса.

Виклад основного матеріалу. У XVIII ст. одним із найважливіших досягнень західноєвропейської філософії стало проголошення і підтвердження положення про недоторканність особистості, життя і майна, її достоїнства, ідеї рівності кожної людини з будь-якою іншою, поваги до її інтересів і вибору, до її своєрідності і права на самостійне визначення свого власного життєвого шляху. Ці філософсько-правові ідеї, вочевидь, іноді форми вираження й акценти мають дещо гіпертрофовані, але для того специфічного соціально-правового і духовного контексту, у рамках якого вони формувалися, є цілком нормальні. Тому звинувачення практично всієї філософії права XVIII ст., суспільства загалом у повному протиставленні «несуспільного», атомізованого, ізольованого індивіда, начебто сконцентрованого суто на власних – «себелюбних» інтересах, суспільству є безмістовним.

Філософи того часу, безперечно, беруть за точку відліку окремого, самостійного індивіда, до певного моменту досліджують його як такого, що діє відповідно до законів природи. Однак погодимось з О.М. Корхом, що, по-перше, лише через ствердження позакорпоративної і саме в цьому сенсі позасоціальної цінності людини можна було подолати середньовічний принцип станової корпоративності; по-друге, будучи носієм і родових, і конкретно-історичних, й індивідуальних характеристик, реальна людина виступає як окреме й особливе вираження їхньої взаємодії; по-третє, її природні потреби є вихідним мотивом її життєдіяльності; по-четверте, буквально наступним кроком після проголошення природних прагнень індивіда й у Т. Гоббса, і в Б. Спінози, і у Дж. Локка був аналіз його власне соціальних характеристик, як-от свобода, рівність, взаємознання тощо, сама розмова про які, у разі визнання «ізолюваності» індивідів, є безглуздою.

Будучи закономірною сходинкою у філософсько-правовому розвитку будь-якої держави, Просвітництво, незалежно від національних особливостей його прояву в тій чи іншій країні, прямує до індивідуалізму та містить цілу низку загальних рис. Зокрема: принцип пріоритетності раціонального, що передбачає впевненість у необмеженій можливості людського розуму, де розум – можливість забезпечити внутрішньою свободою людину; новий тип комунікації – визнання не тільки іншого «я», а і власної індивідуальності; історичний оптимізм, переконаність у силі прогресу науки і суспільства, пропагування необхідності постійного розвитку мислення та поширення наукових знань; демократизм, який передбачав залучення широких верств населення до культури і знання; свобода як ключова характеристика індивідуалізму; гармонізація інтересів людини і суспільства через утилітаризм (викорінення протиставлення приватного інтересу спільному й окультурення, навчивши індивіда йти за вимогами суспільства не на шкоду іншим і суспільству загалом).

Окрім того, епоха Просвітництва характеризується такими філософсько-правовими та догматичними новаціями, які мали вплив на формування індивідуалізму: розкріпачення самосвідомості людини; формування активного, діяльнісного ставлення до світу; утворення природних прав людини та їхнє нормативне утвердження; проголошення рівності соціальних можливостей та права кожного громадянина реалізувати свої природні індивідуальні нерівності; забезпечення вільного вияву індивідуальної ініціативи; наголошення на потребі в самопізнанні, самооцінці та самоствердженні; акцент на вільній, здатній до самовизначення особистості; утвердження нової системи цінностей, яка стала позитивно зверненою до людини; формування державно-правового ідеалу; порядок створення демократичних форм правління.

Філософія Т. Гоббса є беззаперечним доказом цього. Навіть найсуворіший детермінізм Т. Гоббса характеризується індивідуалістичними проявами. Як уважав філософ, людині тільки здається, що вона вільна, а насправді вся її поведінка складається з результату найтонших тілесних рухів, закладених у глибині її індивідуальної організації. У внутрішньому світі є своя механіка, аналогічна механіці тяжіння і відштовхування. Т. Гоббс вважається продовжувачем соціального атомізму Епікура. Утім, епікурійці обмежували індивідуалістичні прояви задоволення, блаженства в людині, не даючи переростати їм в егоїзм, а Т. Гоббс стає на захист приватного інтересу. [1, с. 57–58, 129]. Т. Гоббс зазначає: «Жадібне прагнення до великого багатства та честолюбність є чимось почесним, як ознака володіння силою до їх досягнення» [2, с. 129].

У центрі гуманістичних філософських досліджень Т. Гоббса – людина. Він написав філософську трилогію «Про тіло», «Про людину», «Про громадянина», яка була пройнята гуманістичним змістом. Головною працею його життя є «Левіафан», яка містить як власне філософські погляди автора, так і гуманістичний погляд на проблеми соціально-правового устрою держави. Як філософ-гуманіст він підкреслює велику роль особистості в суспільному житті [3, с. 23–24].

За Т. Гоббсом, індивідуаліст – це вільна людина, але благо громадян та держави виступають як міра її особистої свободи: саме тому її свобода не повинна обмежувати свободу інших. Тому ставлення Т. Гоббса до феномену індивідуалізму має дуалістичний характер, оскільки, з одного боку, існує раціональний підхід, який передбачає, що всі вчинки людей мають бути добродесними і повинні погоджуватися з розумом, щоб

не вступав у суперечність із приватними інтересами інших людей та держави загалом особистий інтерес індивіда, а сприяв їм; з іншого боку – егоцентричний підхід, згідно з яким такі людські ознаки, як прагнення до влади, багатства, пошани тощо, – це необхідність [4, с. 31–32]. Т. Гоббс як гуманіст не залишає поза увагою питання свободи волі людини. Як уважав мислитель, свобода і необхідність сумісні, а добровільні дії людей виникають через їхню волю, вони є наслідком свободи, але, як будь-який акт людської волі, будь-яке бажання і схильність виникають з якої-небудь причини, а причина – з іншого, то вони виникають з необхідності. Він був одним із перших філософів, який вказав на приховані суперечності в гуманістичній філософії, які мають своїм джерелом головний постулат гуманізму – свободу волі окремого індивіда [5, с. 166–167].

Для Т. Гоббса людина – складний механізм, наділений егоїстичними рисами і спрямований на використання інших людей як засобів для досягнення своїх цілей, а держава – штучно створене тіло, що існує за суспільним договором. Приватне, індивідуальне у філософії Т. Гоббса є щось первинне, а суспільно-державне – вторинне і похідне. Щоб зрозуміти закони діяльності державного механізму, потрібно почати з вивчення окремих особистостей, людей – «атомів», тих елементарних важелів, із яких цей механізм складено [1, с. 61].

Вираження амбівалентних настроїв Т. Гоббса можна простежити в його знаменитих трактатах «Левіафан» і «Про громадянина», де мислитель здійснює спробу поєднати індивідуалізм і абсолютизм. Т. Гоббс вважає, що люди своє природне прагнення до щастя забезпечують різними, іноді діаметрально протилежними шляхами, що і призводить до нищівної «війни всіх проти всіх» і «страху кожного перед другим» [6, с. 78]. В окреслені своєї правової теорії філософ проголошує, що «природа створила людей рівними у відношенні фізичних і розумових здібностей». Ця рівність є відправною точкою побудови його філософсько-правової концепції. На цьому, по суті антропологічному, фундаменті Т. Гоббс побудує всю будівлю свого правового вчення, виводить три основні причини війни, якими є любов до слави, суперництво і недовіра. На думку мислителя, ці три основні причини війни кореняться в самій природі людини, оскільки саме рівні можливості людини, позначені нами як перша антропологічна константа, створюють умови для існування суперництва, недовіри і любові до слави. Опинившись у стані війни, що, згідно з Т. Гоббсом, породжена самою природою людини, зокрема і її раціональним началом, людина шукає виходу з тієї ситуації, у якій воно мимоволі виявляється. Вихід із ситуації, що склалася, людина здійснює, керуючись розумом, що логічно приводить до необхідності примусу з боку загальної влади. Далі Т. Гоббс будує технологію виведення людини з війни, яка набуває вигляду системи законів. Причому вся ця система законів має своєю підставою першу частину максими розуму, яка виступає першим і фундаментальним природним законом, а саме – пошук миру і збереження його. Отже, уявлення Т. Гоббса про право і його природу мають раціональне начало [7, с. 58].

Отже, за Т. Гоббсом, природний стан суспільства має всередині себе тенденцію самознищення. Для недопущення цієї реалізації люди доходять висновку про необхідність укладати договір один з одним, результатом чого і є держава [1, с. 61]. Люди під впливом власного розумного вибору та через почуття самозбереження під владу держави добровільно передають якусь частину своїх природних прав, водночас беруть на себе обов'язок бути задоволеними тією мірою свободи стосовно інших людей, яку б вони дозволили для інших щодо себе. Держава, у свою чергу, зобов'язується гарантувати безпеку особистості, а також власну суверенність від усього того, що завадило б їй виконувати свої обов'язки стосовно неї. Т. Гоббс звертає увагу на те, що всі ці вимоги мають спільне підґрунтя – моральну автономію особи [6, с. 78]. Т. Гоббс вважає, що держава – це необхідна умова для суспільного життя, культури і, зрештою, прогресу цивілізації. Він вивів «золоте правило» взаємин людей – не роби іншому того, щоб ти не побажав би, щоб було зроблено щодо тебе. Це гуманістичне «золоте правило», як уважав філософ, могло б виступити природним і важливим самообмеженням постійного людського егоїзму [5, с. 210]. «Подібно до того, як існує особисте благо окремого громадянина, – зазначає філософ, – існує всезагальне благо держави. Не можна вимагати, щоб мужність та розсудливість окремої людини, якщо вони корисні тільки їй одній, розглядалися як добродієність державою або якими-небудь людьми, яким вони не приносять жодної користі» [8, с. 259].

Отже, філософсько-правові погляди Т. Гоббса є суто індивідуалістичними. На думку мислителя, підвалинами будь-якого акту поведінки чи то особистості, чи то суспільства є творення благ заради користі і слави, з любові до себе, а не до ближнього. Водночас Т. Гоббс обстоює інтереси суспільні, зазначає, що всі вчинки людей були добродієними, розумними, щоб особистий інтерес не суперечив приватним інтересам інших людей та держави загалом. За Т. Гоббсом, усі вчинки та звички індивіда варто розцінювати за їхніми мотивами та користю, яка приноситься державі, як добрі або погані [4, с. 31–32].

Природне право, за Т., розуміється як «свобода всякої людини використовувати власні сили за своїм розсудом на збереження своєї власної природи, тобто власного життя, отже, свобода робити все те, що, за її судженням і розумінням, є найбільш відповідним для цього засобом» [9, с. 98]. На думку Т. Гоббса, основою природного права є такі індивідуальні права особистості, як: право індивіда на власне життя і самозбереження, право на інтелектуальну автономію (ніхто не може змусити індивіда думати інакше, аніж так, як йому підказує його власний розум). Цілком логічно впливає із права на життя й інтелектуальну автономію право незалежності рішень, ухвалених автономним розумом із питань, що стосуються індивіда особисто.

Отже, Т. Гоббс безапеляційно заперечує будь-які форми авторитарної опіки з питань, що стосуються її індивідуального благополуччя [6, с. 79].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, варто погодитись із М.С. Каганом, який влучно зазначає: «Хоча в цьому типі культури, безумовно, панувало раціоналістичне мислення, однак більш розлого й послідовно окреслювалася потреба самого Просвітництва в емоційному самопізнанні, самооцінці й самоствердженні людини <...> Культура Просвітництва продовжила суперечку про пріоритет Розуму або Почуття <...> Таким чином, «раціоналізм» неправомірно вважати синонімом «Просвітництва»» [10, с. 146].

Якщо у варіанті сенсуалістично-емпіричної натуралістичної редукції творчо активістська формула буття суб'єкта призводить до «ірраціонального занепаду», до психологічного «колапсу» «атомістичного» індивіда, то її відцентровий вектор для філософського аналізу людської природи «проявляє» життєві місця людського існування: мораль, державно-політичний світ, мови і цінності. Суспільний порядок, нормативні інститути, історія стають цінностями «трансцендентного» гуманізму – справедливостю, добротою, усвідомленням сакральності буття. Ці релігійні й етико-соціальні цінності не належать людині, вони виявляються людиною-творцем, через які людяність комунікує з істинним буттям. Натуралістичний принцип природного права включається в позитивне право через етику, засновану на загальності й обов'язковості моральних універсалій.

Просвітництво відкриває продовжувану (континуальну) модель історичного розвитку людського роду, яка отримує лінійно-прогресивну інтерпретацію і стає новою методологією осмислення людської природи. Історична кумулятивність результатів індивідуальних життів утворює стратегічну лінію історичної єдності загальнолюдського буття, що полягає в «покращенні стану людського роду», яке буде йти у трьох основних напрямках: «знищення нерівності між націями, прогрес рівності між різними класами того ж народу, нарешті, дійсне вдосконалення людини» [11, с. 115–117].

Т. Гоббс, який виражає цю філософію, убачає в ідеї рівності причину суперництва між людьми, а тому проголошує державу як єдиний раціональний вихід із ситуації, водночас наділяє її фактично необмеженими повноваженнями. Мислитель будує свої філософсько-правові погляди спираючись на раціоналізм, оскільки підкреслює добровільність людини під час передачі частини своїх природних прав державі. Отже, учинки людини мають бути добродієними та погоджуватись із розумом.

Даного мислителя варто вважати індивідуалістом, оскільки він зазначав, що любов до себе – ось головний чинник у будь-якому акті поведінки людини. Водночас свобода не повинна обмежувати свободу іншої людини, адже головне кредо мислителя «не роби іншому того, щоб не побажав, щоби було зроблено щодо тебе». Т. Гоббс не заперечує індивідуалістичні інтенції особи на незалежність у справі вирішення своєї власної долі, тобто надає інтелектуальну автономію на незалежність рішень, що стосуються людини особисто й ухвалені автономним розумом. Тому мислитель стверджує, що ніхто не може змусити людину думати інакше, аніж так, як їй підказує її власний розум. Т. Гоббс заперечує будь-які авторитарні форми щодо індивідуального благополуччя людини. Отже, можна говорити про три основні природні, індивідуалістичні права людини, які випливають із філософії Т. Гоббса, а саме: право індивіда на власне життя і самозбереження, право на інтелектуальну автономію та захист приватного інтересу людини.

Список використаних джерел:

1. Суконкина Е.А. Атомизм в философской онтологии и теории познания : дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01. Нижний Новгород, 2006. 171 с.
2. Гоббс Т. Левіафан. Київ : Основи, 2000. 214 с.
3. Невзоров М.Ю. Гуманистическая направленность правовой культуры : социально-философский аспект : дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Липецк, 2004. 155 с.
4. Шевченко З.В. Индивидуализм как складовая развития демократии : дис. ... канд. юрид. наук: 09.00.03. Київ, 2005. 228 с.
5. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2-х т. Москва : Мысль, 1989. Т. 2. 715 с.
6. Корх О.М. Проблема індивідуалізму (історико-філософський аналіз) : дис. ... докт. филос. наук: 09.00.05. Дніпропетровськ, 2002. 397 с.
7. Чеботарева Е.И. Онтология права и гражданского общества: философский анализ : философский анализ : дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Саратов, 2007. 160 с.
8. Гоббс Т. Сочинения : в 2-х т. Пер. с лат. и англ. Москва : Мысль, 1989. Т. 1. 621 с.
9. Гоббс Т. Сочинения : в 2-х т. Москва : Мысль, 1991. Т. 2. 736 с.
10. Каган М. Введение в историю мировой культуры. СПб.: Петрополис, 2003. Кн. 2. 320 с.
11. Федорова Т.Д. Гуманизм как философское самообоснование человека : дис. ... докт. филос. наук: 09.00.01. Саратов, 2002. 354 с.